

Ігор ГАВРИЩАК

МІШЕЛЬ ФУКО: ДИСКУРС ТІЛЕСНОСТІ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Стаття присвячена проблемі репрезентації середньовічної епістемі у творчості М.Фуко. Середньовічний літературний дискурс аналізується крізь призму категорії тілесності.

Ключові слова: епістема, середньовічний дискурс, тіло, тілесність.

Мішель Фуко – знакова фігура інтеркультурного простору ХХ століття, знаменитий представник французького структуралізму, явища настільки неоднозначного, що і на нинішній день він не здобув остаточної оцінки, бо й справді дуже важко (інколи просто неможливо) сприймати як ідейну цілісність праці самого автора, К. Леві-Строса, Ж. Лакана, Р. Барта, Р. Якобсона та інших. Цим пояснюється стійкий інтерес до творчої спадщини французького мислителя науковців як пострадянський простору (Автономова Н., Граціанов О., Абушенко В., Ільїн І., Табачнікова С. та інші), так і відомих зарубіжних дослідників (наприклад, Дельоз Ж., Істховп В., Кавальєрі Е., Лейч В., Морріс М., Петтон П., Саруп М.).

Спроба визначити структуралізм як «дослідження знаків і знакових систем» нині не вважається остаточною варіантом визначення (на це вказував, до речі, редактор і один із авторів збірника «Що таке структуралізм?» Ф.Валь, зазначаючи, що концепції «класичних структуралістів» не завжди вкладаються в таку схему), тому ризикуємо погодитися з тими, хто класифікує його як метод, як «дивовижно «плідний спосіб аналізу соціальних і культурних явищ», підхід, «спрямований на те, аби розкрити в явищах не тільки їх причини чи функції, скільки їх значення в середині тих ансамблів, складовою частиною яких вони є» [1, 33].

Відома дослідниця Н.Автономова підкреслювала, що, «з точки зору теоретичної, структуралізм, при всьому розмаїтті його конкретних форм, має загальні параметри: це не уточнення формальних прийомів побудови знання, як це було в «класичному» логічному позитивізмі, а розширення знаків, не очищення суб'єктивності від об'єкта (як це було у феноменології і екзистенціалізмі), а «очищення об'єктивності від суб'єкта» [1, 33].

Що на нинішній день може бути актуалізоване у величезній творчій спадщині структуралізму? Однією із головних ідей Автономова визначає думку про те, що «мова – це не фантом уявного, а символічний прообраз усіх інших структур у людському світі», оскільки вона «все одно залишається універсальним механізмом артикуляції і зв'язування внутрішньо психічних і позапсихічних змістів, сприйняття людиною себе в оточуючому світі [1, 39].

У цьому плані М.Фуко видається нам особливо цікавим з огляду на домінанту його системи (саме системи, як він сам стверджував в одному із інтерв'ю 1966 року: «...Ми відкрили для себе щось інше, іншу пристрасть: пристрасть до поняття і до того, що я би назвав *система*» [2, 26]. Сам же мислитель підкреслював, що для усього його філософствування правомірним є вичленування «загальності ядра» – несучої конструкції у вигляді «дискурсу про досвіди-межі, де мова йде про те, щоб трансформувати самого себе, і дискурсу про трансформації самого себе через конституційоване знання» [2, 18].

Як зазначав Ілля Ільїн, один із дослідників та великих шанувальників Фуко, у праці «Постструктуралізм. Деконструктивізм. Постмодернізм», «якщо уважно придивитися до його (М.Фуко – Авт.) досліджень ще 50-х рр., то вже в них можна одразу виявити не тільки ту тематику, яку він буде розробляти упродовж всього свого життя, але і безперечну єдність загального підходу до парадигми досліджень, ту методику, яка згодом буде визнана як постструктуралістська за своєю суттю» [3, 56].

Здійснити аналіз відповідних тем, що опинилися в полі його інтересів, М.Фуко спробував через вироблення низки принципово нових світоглядних і пізнавальних парадигм [2, 19]. Особливо важливим у цьому випадку є поняття «епістемі», що не є формою пізнання і не типом раціональності, а відповідною сукупністю відношень, які можуть об'єднати дискурсивні практики,

завдяки яким є можливими епістеміологічні фігури. Це стверджувати дала змогу «археологія гуманітарних наук» – праця «Слова і речі» (1966), яка і по нині належить до числа європейських інтелектуальних бестселерів.

Аналізуючи історію європейської культури, М.Фуко виділяє 3 епістемі:
ренесансну (XVI ст.);
класичну (XVII-XVIII ст.);
сучасну (межа XIX ст. – по нинішній час).

Що характеризує першу із них, на думку автора? Аналізуючи ренесансну епістему, М. Фуко перш за все вказує на її «надлишковий і водночас убогий характер»: «Схожість ніколи не залишається стійкою в самій собі, вона фіксована лише постільки, поскільки відсилає до іншої подібності, котра в свою чергу взиває до інших, так що кожна подібність значима лише завдяки акумуляції всіх інших, і увесь світ необхідно дослідити, щоб найповерховіша із аналогій була оправдана і виявлена нарешті як достовірна» [9, 67].

Подібність є ланкою між знаком і тим, на що він вказує. Поняття мікрокосму, джерело якого – неоплатонізм, є поглядом на світ і стверджує наступне: «кожна річ знайде при більш широкому охопленні своє дзеркало і своє макрокосмічне підтвердження», а «видимий порядок найвищих сфер відобразиться у більш темних глибинах землі» [9, 67]. Таким чином, існує великий світ, чийм периметром є межа всіх існуючих речей, а по іншу сторону є «особлива істота», яка відтворює в своїх обмежених масштабах безмежність всесвіту. «Світ вкритий знаками, які потребують розшифрування, і ці знайдені подібності і співприродності не є чим іншим, як подібністю. Тому, знати – значить тлумачити, йти від видимої прикмети до того, що висловлює себе в ній і що без неї залишиться неказаним словом, яке спить у глибинах» [9, 69].

В епістемі класичного раціоналізму слова і речі уже втратили безпосередню подібність: «глибока сопричасність мови і світу виявляється зруйнованою. Примат письма ставиться під сумнів. Таким чином це однорідний шар, в котрому побачене і прочитане, зрине і висловлене перехресувались між собою. Слова і речі від нині роділені. Окові призначено бачити і тільки бачити, вуху – тільки чути. Завданням мови стає висловлювання того, що є, але вона вже не є нічим понад те, що вона говорить».

Класичну епістему Фуко вважав першим і найбільш значним етапом у ланці грандіозної перебудови культури, який породив нову диспозицію слів і речей [9, 79], новий спосіб буття предметів людського пізнання, котре здійснювалося в просторі.

Слова і речі в сучасну епоху, початком якої є межа XVIII –XIX ст., уже знаходяться поза простором пізнавальних уявлень, становлячи собою сукупість знаків в знакових системах. Людина стає об'єктом пізнання, існуючи «між часовими конечностями, що обмежують особливі форми праці, життя і мови, та історичною позитивністю суб'єкта, який у пізнанні знаходить до них доступ» [9, 390]. Несвідоме викривається свідомим, грані суб'єкта і об'єкта розмиваються, людина як винахід XIX ст. (за словами самого Фуко) усвідомлює специфіку своєї екзистенції: «певну скінченість без безкінечності, скінченість, що ніколи не закінчується, котра завжди тримається на відстані сама від себе, котрій є що помислити навіть у той момент, і у котрої завжди є час, щоб переосмислити те, що вона помислила» [там же].

І хоч у подальшому М.Фуко більше не послуговується поняттям «епістема», воно виявилось настільки містким, що міцно увійшло у нинішній науковий дискурс. Тому, як і інші дослідники, вважаємо цілком легітимним його функціонування навіть у межах дискурсу самого мислителя, оскільки є всі підстави вести мову в даному випадку про «античну» і «середньовічну» епістемі, що, на жаль, не здобули розгорнутої характеристики. З-поміж них, безперечно, особливе місце належить другій, що представляє Середньовіччя і за своїми характеристиками і специфічною дискурсивністю є своєрідною точкою відліку власне європейської культури мовного мислення, сприйняття феноменів оточуючого світу – тобто «європейського менталітету», як писав М.Фуко у праці «Археологія знання». Вивчення історичних коренів сучасного європейця, власне, є просто неможливим без спроби пізнання «людини Середньовіччя».

Аналізуючи «середньовічний архів» на тему функціонування певних концептів, доводиться здійснювати це шляхом визначення «наявності–відсутності» того чи іншого з них: сам Фуко не завжди чітко конкретизував вихідні точки «системи рекомендацій», визначеної «владою» кожної епохи. Проте коли це стосується, наприклад, феномену тіла, який породив у сучасну епоху низку дискурсів, спеціально організованих і визначених, скристалізованих ідеєю сексу, то автор вважав за доцільне детально проаналізувати відповідні дискурсивні практики епохи Середньовіччя.

Щоб остаточно з'ясувати позицію Фуко, необхідно також врахувати такий важливий

елемент його системи, як «влада», який переростає в своєрідну метафору. Автор виходив з того, в кожному суспільстві «виробництво дискурсу» в один і той же час також контролюється, знає селекції, організується за допомогою відповідних процедур, функцією яких є нейтралізація його владних повноважень і пов'язаних із цим небезпек, приборкання непередбачуваності його подій, уникнення його такої небезпечної матеріальності [7, 51]. Відповідно людина як основний виробник дискурсів опиняється в силовому полі влади («дисциплінарному полі», за словами самого Фуко), яка на сучасному етапі розвитку суспільства набуває форми «влади над живим як біологічним видом».

Згідно з М.Фуко, влада над життям особистості реалізується перш за все як влада над тілом-машиною (концепт філософської системи французького філософа Ж. Ламетрі, автора праці «Людина-машина»), яка передбачала його дресуру, включення в систему контролю, використання його потенціалу тощо; другий аспект діяльності влади – влада над людиною як біологічною істотою (звідси підвищений інтерес до суто біологічних процесів розмноження, народжуваності, смертності і т. д.). «Влада над живим потребує більшого: зміцнення тіл, збільшення популяції одночасно зі збільшенням їх корисності і керованості. Для цього потрібне вироблення нових методів і прийомів влади, придатних для управління силами, здібностями і схильностями» [8, 18]. А оскільки секс пов'язаний і з життям кожного окремого індивіда, і з життям людини як біологічного виду, то, звісно, він зумовлює появу нових технологій влади. Цим пояснюється зростання дискурсів про секс в полі діяльності самої влади: «інституційні спонування до того, щоб про нього говорити, і говорити все більше і більше, настирливість інстанцій влади в тому, щоб слухати, як про нього говорять, і заставляти говорити його самого, явно артикулюючи і безконечно накопичуючи деталі» [7, 113].

Зрозуміло, що тіло не могло не залишатися поза дисциплінарним полем середньовічного дискурсу, правда, не як тіло соціальне, а швидше за все – як тіло природне (плоть). Середні віки організували навколо теми плоті в достатній мірі уніфікований дискурс [7, 131].

Тіло (плоть), уведене в дискурс, само породило дискурс. Способом виявлення і проявлення тіла-плоті стає покаяння-сповідь-зізнання – те, що Отці Церкви називали «рятівною дошкою після корабельної катастрофи». Як свідчить німецький науковець Міхаель Кунцлер, до кінця III ст. в Церкві утвердився погляд, що саме через покаяння усі грішники можуть бути прощені один раз в житті. «Чин покаяння, який допускався тільки раз в житті, починався таємним визнанням гріхів перед єпископом, прийняттям до стану каяників, призначенням покути і заборорою брати участь в євхаристійній відправі, а отже, і заборорою причащастися» [4, 380]. Канонічне покаяння, яке було публічним, фактично виводило каяника поза соціальні рамки, робило, по суті, маргіналом, відверто дискримінуючи, тому не дивно, що «чин покаяння був перенесений на сам кінець життя» [4, 380]. Тому покаяння замінює індивідуальна сповідь перед особою духовного сану, яка стає основною формою покаяння і, згідно із рішенням Латеранського Собору (1215 р.), є щорічним обов'язком кожного християнина. Так урізноманітнюється ритуальний-символічний аспект середньовічної екзистенції, зокрема, завдяки виведенню західними суспільствами факту «зізнання» в самостійний дискурс, спрямований на «виробництво істини» [7, 157].

Таким чином, згідно з М.Фуко, зізнання стає специфічним дискурсивним ритуалом, де суб'єкт, що говорить співпадає із підметом висловлювання, врешті-решт, ритуалом, де «істина утверджує свою достовірність завдяки перепонам і спротивам, які вона повинна була подолати, щоб себе сформувані», «де сам акт висловлювання... здійснює внутрішні модифікації в тому, хто його висловлює» [7, 161]. Яскравим прикладом є «Декрет» німецького каноніка Бургарда Вормського, що вимагав конкретної відповіді на поставлені запитання: «Чи ти був близький зі своєю дружиною у час її місячних?.. Чи ти парувався зі своєю дружиною після того, як дитина заворушилася в лоні матері або менш як сорок днів до пологів?.. Чи ти парувався зі своєю дружиною у неділю Господню?.. Чи не осквернився ти зі своєю дружиною під час Великого посту?..» [5, 137]. Ритуал «зізнання тіла» органічно увійшов у середньовічний дискурс, який просто «зітканий» з цілої низки ритуалів – ритуалу випробування, ритуалу поручительства, ритуалу служіння тощо, проникаючи в усі сфери екзистенційної практики – зокрема, у текстовий простір, трансформуючи також і його.

Роздумуючи над тим, що у сучасну епоху розрізнення найбільш значних типів дискурсу форм і жанр, які продукують наука, література, філософія, релігія і т. д. є досить проблемним, французький мислитель підкреслює, що це набагато складніше робити в інші епохи, бо «сукупності висловлювання» тоді «розподілені, установлені, схарактеризовані зовсім іншими способами: так, «література» і «політика» – категорії відносно недавні, і стосовно до

середньовічної культури чи навіть класичної епохи ми можемо використовувати їх тільки як ретроспективу гіпотезу, ймовірність гри формальних аналогій чи семантичної подібності» [6, 24].

Таке потрактування факту «зінання-покаяння» як вихідної точки літератури в традиційному розумінні, далебі, зовсім не позбавлене сенсу. М.Фуко досить чітко розмежував 2 етапи формування середньовічного текстового дискурсу, перший з яких (своєрідна «протолітература») визначався перш за все специфікою рецепції («задоволення розповідати і слухати»), центрований на героїчній або чудесній оповіді про «випробування хоробрості або святості» [7, 158], спрямований на діла «тіла матеріального» (такими, наприклад, були життя святих і мучеників за віру, життєписи відомих історичних осіб, численні героїчні епоси, «романи» античного циклу, які продукувалися на ранніх етапах становлення середньовічної культури).

Другий, уже визначений як «література», – «упорядкований відповідно із безконечним завданням заставити піднятися із глибин самого себе, понад слова певну істину, яку сама форма зінання заставляє мерехтити як щось недоступне» [7, 158]. «Тіло внутрішнє», що силоміць уведене в покаянний дискурс, починає формувати власний, розгортаючи численні опозиції: «пристойне-непристойне», «високе-низьке», «чоловіче-жіноче», «зримає-таємне» «рицарське-селянське» і, врешті-решт, – «світське-духовне».

Тіло, котре заставляли каятись, зінатись, навіть просто ховатись (варто загадати хоча б моду раннього Середньовіччя), котрого належало соромитись, гнобити, подавляти, проривається в літературний дискурс, утверджуючи себе в поезії трубадурів, труверів і мінезингерів, романах бретонського циклу, алегоричних творах.

З огляду на це, саме сповідь-зінання як джерело середньовічної літератури потребує додаткового вивчення і осмислення як феномен в руслі методологічних досліджень М.Фуко.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Автономова Н.С. Познание и перевод. Опыт философиякого языка. / Н. С. Автономова. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2008. – 704 с. – (Humanitas).
2. Грацианов А.А., Абушенко В.Л. Мишель Фуко / А.А.Грацианов, В.Л.Абушенко. – Мн.: Книжный Дом, 2008. – 320 с. – (Мыслители XX столетия).
3. Ильин И. Постструктурализм. Деконструктивизм. Постмодернизм / И. Ильин. – М.: Интрада, 1996. – С.55-95.
4. Кунцлер Міхаель. Літургія Церкви / Міхаель Кунцлер; [пер. з нім. монахині Софії]. – Львів: Свічадо, 2001. – 616 с.
5. Ле Гофф Жак. Середньовічна уява / Жак Ле Гофф; [переклад з франц. Яреми Кравця]. – Львів: Літопис, 2007. – 350 с.
6. Фуко Мишель. Археология знания / Мишель Фуко; [пер. с фр., общ. ред. Бр. Левченко]. – К.: Ника-Центр, 1996. – 208 с. – (Серия «ОРЕРА АР АКТА»; Вып. 1).
7. Фуко Мишель. ВОЛЯ К ИСТИНЕ: по ту сторону знания, власти и сексуальности. Работы разных лет / Мишель Фуко; [пер. с франц.]. – М.: Касталь, 1996. – 448 с.
8. Фуко Мишель. История безумия в Классическую эпоху / Мишель Фуко; [вступ. ст. З. Сокулер]. – СПб.: Университетская книга, 1997. – 575 с. – (Книга света).
9. Фуко Мишель. Слова и вещи. Археология гуманитарных наук / Мишель Фуко; [пер. с фр. В. П. Визгина, Н. С. Автономовой, вступительная статья Н. С. Автономовой]. – СПб.: А-сacд, 1994. – 408 с.